

Олександр Ігнатуша

УДК 28

ЗАКРИТТЯ ЦЕРКОВ І РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ: 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

У статті досліджується деструктивний вплив на традиційну свідомість радянської політики закриття церков, що інтенсивно втілювалася у 20-30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: церква, радянська релігійна політика, релігійна свідомість.

Закрытие церквей и религиозное сознание: 20 – 30-е гг. ХХ в.

В статье исследуется влияние на традиционное сознание советской политики закрытия церквей, которая интенсивно осуществлялась в 20-30-е гг. ХХ в.

Ключевые слова: церковь, советская религиозная политика, религиозное сознание.

Closing of churches and religious consciousness: 20 – 30-th XX century

The author shows the destructive influence on traditional consciousness of Soviet policy of closing churches, which was intensively carried out in 20-30th XX century.

Keywords: church, soviet religious policy, religious consciousness.

Аспекти свідомісні релігійних трансформацій – один із недостатньо оцінених сучасними науковцями напрямів історико-релігієзнавчих досліджень. Їхнє пізнання сприятиме глибшому зрозумінню соціального контексту подій, ваги політичних дій, врешті – усвідомленню історичного значення явищ і процесів. То ж цей напрям досліджень цілком заслуговує на поцінування і перспективу.

Накопичена сучасною історіографією методологічна і джерельна база дозволяє підійти до постановки і розв'язання багатьох важливих проблем у зазначеній сфері.

Однією з таких основних проблем, яка з доби тоталітарного минулого до сьогодні зберігає свій резонанс у суспільній свідо-

ності, є проблема зруйнованості традиційної релігійної психології акціями закриття церков, що набули безпрецедентних масштабів у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Для висвітлення генези цієї проблеми вже опубліковано праці, що дають спектральну характеристику стану суспільства під впливом нищення церковних пам'яток (О. Нестуля [1; 2], О. Шуба [3]). Ще більше матеріалів чекають на дослідників у сховищах державних архівів серед фондів партійно-радянських установ, які опікувалися питаннями якнайшвидшого “подолання релігійності”, тобто у фондах органів КП(б)У, передусім – центрального, окружного та районного рівнів, а також у фондах ВУЦВК, НКВС та адміністративних відділів місцевих виконкомів.

Найявні у нашому розпорядженні джерела та література дають можливість оцінити глибину психологічних втрат, яких зазнавало українське суспільство під впливом реалізації комуністичного проекту ліквідації релігії та, зокрема, – закриття храмів, як однієї з основ традиційної православної культури.

Як вже знаємо з історичного досвіду, закриття церков підривало традиційну систему світоглядних уявлень і цінностей. Але у чому конкретно це проявлялося? Спробуємо відповісти на це запитання у межах пропонованого повідомлення.

Ефект від руйнації храмів у площині релігійної свідомості був резонансним, оскільки руйнувалася одна з основ православ'я – церква як дім Божий. Доктор Ягелонського університету у Кракові, відомий громадський діяч із Польщі В. Мокрий, присвятивши свою монографічну роботу дослідженню ролі церкви в житті українців, так пояснював значення храму, як символу єдності неба й землі: “Архітектура церкви разом з її образами на стінах (цебто фресками), іконами, Святою Літургією, священничим одягом, святим посудом, кадилом та читаним й співаним Словом Божим, викликає піднесену атмосферу, будить переживання й уяву мирян, що дозволяє їм відірватись від землі й піднятись у небо” [4, с. 18].

У православних парафіях храм був особливо шанованим. Традиційно святкувалося храмове свято. У цей день правилися урочиста служба, виголошувалися проповіді, які підкреслювали значення храму для православної віри. Ось як розповідає про храмове свято 28 січня 1927 р. (день пам'яті преподобного Іоанна Кущника) один із рапортів священника Синодальної церкви с. Іванівка-Синельникове до Запорізького єпархіального

управління. Прибуло п'ять священників із сусідніх сіл. Соборно відслужили вечірню. Провели місіонерське богослужіння. Місцевий священник, “вітаючи своїх парафіян із храмовим святом, виголосив проповідь на тему: “Що є Храм Божий?”. Проповідник детально відтворив обставини, які передували виникненню Храмів Божих, тобто влаштування старозавітними патріархами особливих жертовників, і потім – скинії та храму Соломонового. Розвиваючи подальшу історію Храму, проповідник торкнувся слави останнього Єрусалимського Храму, яку передрік пророк Захарія, тобто – відвідання цього Храму Самим Господом Ісусом Христом. Торкнувшись бесіди Господа із самарянякою, на підставі якої сектанти відкидають Храмові будівлі, пояснив зміст слів Господа про істинне поклоніння, незалежне від місця; проповідник закінчив промову застереженням від лжевчення сектантів-раціоналістів” [5, арк. 24 – 25].

Священник с. Копані Саватій 23 вересня 1929 р. доповідав: “У день храмового свята молільників було більше 1000 душ. У храмі не вмщувалися. Навколо огорожі було дуже багато тих, хто приїхав; після утрени був відслужений мною молебень з акафістом Пресвятій Богородиці з водосвяттям, а на Літургії прочитано повчання” [138, арк. 227]. Зауважимо, що за даними перепису 1926 р., в с. Копані Новомиколаївського району мешкало 285 сімей, у яких нараховувалося 1 549 громадян, а на території сільради, відповідно – 461 сім'я; 2 572 чол. [7, с. 70 – 72]. Отож, більшість дорослого населення села зібралася біля церкви, вважаючи храмове свято значною подією в релігійному житті.

З великою урочистістю проходили також події освячення храмів. “26 лютого з раннього ранку, незважаючи на сильний мороз, з усіх сторін Солошанського хутора натовпами спішили на урочистість чоловіки, жінки і діти. Двір молитовного будинку, задовго ще до початку вечірнього богослужіння, був уже переповнений народом... На криласі досить злагоджено співав хор аматорів із місцевих селян... Урочистість і незвичність богослужіння на молільників, які ніколи подібного не бачили, впливали вражаюче – багато плакало”, – малював картину свята благочинний прот. Д. Веселовський [6, арк. 48].

Драматизм ситуації полягав у тому, що зачиненні релігійні споруди не мали близької перспективи відновити діяльність. “Уся громада в цілому позбавлена релігійної духовної втіхи, переживаючи глибоку скорботу і велику тривогу про долю своєї

церкви, тим більше, що до всього цього доводиться ще чути розмови представників місцевої сільської адміністрації про те, що нам церкви вже *зовсім не повернуть* (виділення автора. – *О.І.*), хоча ніяких законних підстав для цього немає”, – писали у розпачі до ВУЦВК члени громади с. Вовча Кобеляцького району на Полтавщині 27 листопада 1933 р.

Церкви, які було відібрано у віруючих, використовували за далеким від початкової мети призначенням: під клуби, бібліотеки, музеї, театри та інші культурно-освітні заклади, а нерідко – під колгоспні комори, зерносховища тощо.

Спочатку акції “перетворення храмів на культурні установи” здійснювали переважно в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничому середовищі. Ця практика була апробована вже в першій половині 20-х рр. і супроводжувалась насадженням більшовицьких культів: урочистими зборами, читанням доповідей, голосними “ура” й звуками “Інтернаціоналу”, масовими гуляннями тощо. Наприклад, у смт. Дружківка на Донеччині 1924 р. після пристосування православної церкви на кіноклуб “Полеглих борців за свободу” відбулося читання перед натовпом робітників тривалих промов ораторів. “Торжество затягнулося до першої години дня. На клубному треку зіграли футбольний матч між командами Північного рудника і Дружківки. Увечері в літньому саду клубом було влаштовано грандіозний спектакль-концерт за участю приїжджих оперних і циркових артистів” [8].

У протоколі засідання президії окружної ради СВБ Артемівської округи від 31 листопада 1929 р. повідомляється про плани безбожників організувати антиріздв’яні вечори в закритих церквах [9, арк. 1 – 2].

Світлина інтер’єру перебудованої церкви, вміщена в профспілковому часописі, свідчила не тільки про святотатство, а й про експлуатування більшовиками старої форми для насадження нового релігійного культу. У таких кінотеатрах неодмінно показували ще й антирелігійні фільми.

Психологічно достовірно подібні спроби описала К. Дубравська в оповіданні “Старі й нові боги”, розповідаючи про особисту трагедію комсомольця Артима внаслідок глибокої релігійності його матері Марії. Оповідання було вміщене на сторінках львівського літературно-наукового часопису “Дзвони” й використовувалося, передусім, як засторога для західноукраїнського читача:

“Перше, що кинулося їй [Марії] у вічі, були крилаті ангели, що їх заставлено на сміх піддержувати екран, на місці давнього престолу. А з білої челюсті екрану, випливали один по одному жахливі образи: ось священик у ризах, на вітварі гопака танцює, а чорт подає йому чарку...” [10].

Над банями православних церков замість повалених хрестів здіймалися червоні прапори, серп і молот [11]. На фронтоні – скульптурна фігура Леніна. Це засвідчили світлини тих літ. За офіційними даними адміністрації НКВС, що стосувалися підсумків 1928/29 господарчого року, повідомлялося: з 151 закритих культових приміщень, 142 використано під “культустанови”, 5 – “держустанови”, 2 – лікарні, 2 – електростанції [12, арк. 23 зв.]. Частину храмів руйнували, стверджуючи про їх “аварійний стан”. Протягом 1929 – 1930 рр. у колишніх молитовних будинках влаштували 12 сельбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів. 76 церков знесли [3, с. 95]. Частину їх дозволили селянам розібрати на дрова, частину – на будівельні матеріали.

Вибухали в повітря не тільки невеличкі каплиці, а й величні культові пам’ятки. Підірвали собор у м. Мелітополі, а на його місці влаштували критий ринок. Збереглися описання актів вандалізму. У 1929 р. неподалік від згаданого собору в с. Кизияр висадили в повітря Свято-Троїцьку церкву. До закритого напередодні храму під’їхав загін особливого призначення, під храм заклали 12 тротильових шашок, і через кілька хвилин його перетворили на руїни [13, с. 200].

Дотримуючись букви постанов адміністративних органів, історичні пам’ятки перед знищенням фотографували. “Зробити перед зруйнуванням фотознімків у 2-х примірниках та акт оцінки цієї церкви, після цього акт і фотознімки – надіслати до окремінвідділу” [14, арк. 492], – вимагала типова настанова щодо пам’яток, які становили історичну цінність.

Часто закриті церкви лишалися “невикористаними”, поростаючи бур’янами. Цей типаж не був породженням нового сталінського курсу. Його було сформовано ще в ленінські часи. Ще 15 квітня 1924 р. НКВС звертав увагу губернських адміністративних відділів України на те, що “на місцях часто трапляються випадки, коли зачинені з дозволу центру для громадських потреб школи, клуби, книгозбірні тощо, молитовні будинки протягом цілого року лишаються невикористаними та безгосподарними” [15, арк. 67].

Така ситуація хвилювала партійно-державне керівництво, оскільки політичний контекст “культурної революції” поставив у невигідному світлі. У таємному циркулярі Секретаріату ВУЦВК до окрвиконкомів від 15 жовтня 1929 р. зазначалося: “Невикористання цих будинків під культурно-освітні установи та для інших цільових призначень підриває авторитет уряду й партії і дає в руки церковникам та ворожому елементу аргументи для антирадянської агітації” [16, арк. 202]. Від місцевих органів вимагали доповісти про виконання вказівки. Проте ситуація не могла змінитися докорінно, оскільки закриття церков не було спричинене нестачею приміщень для закладів комуністичної культури. 18 березня 1930 р. у новому циркулярі Секретаріату ВУЦВК знову постановлялося: “Зачинені молитовні будинки використовувати виключно для культурно-освітніх потреб негайно ж після винесення постанови Секретаріату ВУЦВК, при чому окрвиконком повинен забезпечити пристосування молитовних будинків для культурно-освітніх установ відповідними коштами” [17, арк. 46].

У 1932 – 1933 рр., намагаючись зупинити невдоволення віруючих свавільним закриттям церков, здійснене місцевою владою, зачинення храмів почали “узаконювати” заднім числом. Секретаріат Президії ВУЦВК дозволив місцевим органам “порушувати клопотання про зачинення молбудів, які не функціонують понад 3 роки” і масово санкціонував такі акти [18, арк. 177 – 185, 410]. Однак лєвова частка закритих храмів так і не була задіяна. Станом на 1937 р., із загального числа закритих у Київській області 1 579 церков, 450 не були “перебудовані під культзаклади”, тобто майже третина.

Закриття храмів та їх “пристосування під культосвітні та господарчі потреби” супроводжувалося знущанням над релігійними почуттями. 10 жовтня 1933 р. з відчуттям обурення й розпачу священник Миколаївської церкви с. Наугольнівки Троїцького району Донбасу писав до Секретаріату Президії ВУЦВК про те, що голова місцевої сільради разом з уповноваженими змусили його відкрити церкву, “куди вони увійшли в кашкетах і почали здійснювати оцінку майна... Після оцінки вони покурили у вівтарі, а потім поставили вимогу, щоб я дістав з кишень усе наявне” [19, арк. 57].

Рубали сокирами вівтарі. На їхньому місці споруджували сцени для театральних вистав. Використовували священниць-

кий одяг, хрести, ікони, корогви для антирелігійних карнавалів та сатиричних вистав. Розкладали багаття з предметів культу. На початку 1930 р. більшовицький актив с. Жорнокліївці на Черкащині організував розгром місцевої церкви люмпенськими елементами села, під час якого були знищені іконостас, престол, культове оздоблення [2, с. 135]. “Незабаром після розгрому церкви, тим самим активом, у с. Крутенькому під керівництвом Якова Алейштейна було спалено публічно з усякими знущаннями церковний антиминос і розібрано більшу частину мармурового іконостаса”, – повідомляв Секретаріат Президії ВУЦВК голова Священного Синоду митрополит Пимен (Пегов) 22 грудня 1931 р. [20, арк. 54]. Архівні документи, що свідчили про подібні явища, численні.

Мало що з церковних пам’яток вдавалося зберегти. Як звичайно, лише те, що становило очевидну цінність, або цінність не стільки культурну, скільки матеріальну. Як зазначає О. Нестуля: “При вирішенні питань охорони іконостасів, як і інших пам’яток культового призначення, пам’яткоохоронці нерідко змушені були йти на компроміс із партійно-радянськими та господарськими органами з тим, щоб зберегти від загибелі хоча б найбільш цінні пам’ятки” [2, с. 135]. Саме тому доречно буде згадати про збереження Дніпропетровським крайовим музеєм Євангелія й хреста з Андріївської церкви Софіївського району на Запоріжжі як історико-культурних цінностей [21, арк. 31], про що 21 січня 1927 р. повідомляв до Запорізького окрадмінвідділу директор музею академік Д. Яворницький; ткану плахту з Пилипівської церкви м. Запоріжжя [22, арк. 72] та ікони на полотні “Зняття тіла Христового” із Святодухівської церкви в с. Кічкас [23, арк. 105], напередодні розібрання культової будівлі у зв’язку із спорудженням Дніпрогесу тощо. Останні предмети були вилучені для Харківського музею українського мистецтва у серпні 1929 р.

Типову картину, яка виникала після закриття храму, змальовує фрагмент листа до ВУЦВК членів однієї з релігійних громад Полтавщини: “Не маючи придатного іншого приміщення молитовного будинку для здійснення своїх богослужінь, ми, як ті вигнанці, в неділю і святкові дні блукаємо по хатах із хутора в хутір, навантажені необхідними богослужбовими речами, для обслуговування хоча б окремих сімей, на запрошення останніх” [24, арк. 105]. Невизначеність, безнадія, безвихідь ставали постійними супутниками православного віруючого.

Масове закриття церков спонукало духовенство до “пересувного” обслуговування релігійних потреб віруючих. Така практика стає поширеним явищем уже в 1930–1931 рр. Ось як повідомляв про неї антирелігійний журнал “Безвірник” (безперечно, не проминаючи можливості надати своїм замальовкам політичного забарвлення): “Попи на куркульських конях і підводах їздять із села в село. На підводі – ящик, у якому складено богослужбене причандалля. У кожному селі піп має декілька своїх опорних пунктів – це родини куркулів або їх родичів. Прибувши до села, піп обходить ці свої пункти, по хатах відправляючи молебні, панахиди, хрестини тощо. Закінчивши роботу в одному селі, піп за адресами, які він дістав у попередньому селі, їде далі, до другого села” [25, с. 15]. Такі факти набули особливого поширення у Новомиргородському, Новомосковському, Олександрійському районах.

За відомостями антирелігійної преси, серед православних набула поширення й практика заочного виконання треб. Такі випадки були зафіксовані на Одещині [25, с. 15]. Вірогідно, що за умов віддаленості храму від конкретного населеного пункту, віруючі замовляли священникові молебні через посередників. Вони передавали йому грамотки, прохаючи помолитися за ближніх. У цьому теж не було нічого суперечливого канонам. Так, 30 травня 1930 р. патріарший синод окремих розпорядженням дозволив духовенству заочно правити панахиди на прохання близьких [26, с. 43]. Вражали лише масштаби: така практика вимушено стала масовою.

У зв’язку із закриттям храмів, священникам доводилося працювати з гуртками найбільш активних віруючих. Невеликі гуртки збиралися в приватних помешканнях, де відбувалися релігійні бесіди, читалися проповіді, відправлялися треби. Призначалися уповноважені чи організатори гуртка.

Така форма організації православного церковного життя не мала широкого поширення у попередні десятиліття (хоча ще у ХІХ ст. практикувалося служіння на переносних антимінсах), наближала його до протестантського, але вона була вимушеною, що й пояснювало духовенство своїм віруючим, посилаючись на досвід святих апостолів. Урешті, ця практика носила канонічний характер. Вона допускалася ухвалою митрополита Сергія від 30 жовтня 1929 р., що передбачала можливість проведення спільної сповіді, здійснення богослужіння в храмі при “малому освячен-

ні” та на похідному антимінсі [26, с. 43].

Спираючись на вікові традиції, більш активна частина духовенства й церковнослужителів різних православних конфесій в Україні намагалися відродити братський рух, організувати гуртки, хори, молодіжні колективи тощо. “В Глобинському районі в с. Весела Долина старослов’янськими (тихонівськими) попами організовано гурток під назвою “сестринство”, куди здебільшого входять старі жінки; в Горбинському районі організовано хор з метою охоплення молоді... Часте проголошення проповідей попами “про значення релігії”, – констатував у піврічному звіті за 1925 – 1926 рр. Кременчуцький окружний адміністративний відділ [27, арк. 2]. Парафіяльні та єпархіальні документи УАПЦ так само сповнені фактів активної роботи з людьми: “організувалося молоде сестринське братство”; “організування церковного хору, сестринського братства” [28, арк. 435] тощо. Таких прикладів багато.

Церковні братства ставили на меті високі ідеалістичні цілі – створення справжнього християнського братерства, еталоном якого була першохристиянська громада та її вітчизняні аналоги XVI – XVII ст.

Отож, як і в минулому, несприятливі обставини розвитку православної культури, на цей раз спричинені більшовицькою модернізацією суспільства, ставали консолідуючим чинником ініціативи мирян.

Силкові методи руйнації релігії і свавільне закриття храмів, як один із центральних пунктів більшовицької модернізації духовної сфери, не давали бажаного ефекту, оскільки зберігалася основа релігійної свідомості. Православна церква регенерувала вікову християнську культуру. У радянських формах організації культурної сфери знаходили нове життя системні елементи християнського світогляду.

Врешті, тотальний тиск держави не міг викоринити традиційну православну церковність навіть серед міського населення, більш утягненого в систему урбаністичних зв’язків і секулярну культуру. Підстави для таких висновків дає звітно-статистична, фінансово-господарча документація релігійних громад за 20 – 30-ті рр. XX ст., фрагментарно збережена в державних архівах України. Книги прибутків і видатків релігійних громад, свічні книги, журнали реєстрації кореспонденції фіксують сталий попит на свічки, проскури, замовлення молитов, надходження

карнавкового та кишенькового зборів, про видатки громад на утримання духовенства, купівлю предметів культу, проведення ремонту церковних приміщень, сплату податків і комунальних послуг, зборів на утримання керівних органів тощо.

На прикладі Пилипівської церкви м. Запоріжжя навіть щодо голодних 1932 – 1933 рр. фіксуємо порівняні із середньорічними цифри руху церковних коштів у межах традиційних статей прибутків і видатків церковної каси, несення витрат на купівлю метричних книг тощо [29, арк. 20 – 45]. Навіть незважаючи на трагедію голодного року, релігійне життя тривало. У цих документах залишилися відомості про подію урочистого влаштування храмового свята.

У наступні роки, аж до закриття церкви в 1938 р., громадяни продовжували звертатися до парафіяльного керівництва за довідками про здійснення православних таїнств хрещення та шлюбу [30, арк. 17 – 18], подавали заяви про бажання вступу до релігійної громади та зарахування до числа її фундаторів [31, арк. 75а – 75з]. Отож, парафіяльний зріз релігійного життя пересічної міської громади (у цьому випадку – структурної ланки Синодальної церкви) другої половини 30-х рр. свідчить про збереження традиційної православної обрядовості та релігійного побуту в урбанізованому середовищі.

Безсумнівно, що селянство у другій половині 30-х рр. не меншою мірою від міських жителів зберегло релігійну ментальність. “Релігійні похорони піонера”, “заговини учнів” [32, с. 50] і т. ін. факти сільського життя, що ставали об’єктом нищівної критики безвірницької преси, підкреслювали глибоке вкорінення традиційної православної обрядовості й прихильне ставлення населення до церкви. “Релігійні забобони ще не ліквідовані цілком” [33, с. 49], – визнавав на сторінках журналу “Безвірник” дописувач із с. Мошни Черкаського району О. Дудник. Він указував, що основу релігійної громадськості склали ті, хто не бажав “втягуватися” у колгоспи – “група упертих одноосібників, відірваних від бурхливого колгоспно-громадського життя, від культурної роботи”. Традиційна організація селянського життя зберігала та генерувала прихильне ставлення населення до церкви.

Таким чином, трагічна доля православних храмів двояко впливала на релігійну свідомість та культуру. З одного боку, особливо під час кампанії закриття храмів, вона викликала культурний спротив, активізацію парафіяльного життя, намагання

протидіяти вандалізму: захистити храм, а коли не вдавалося – зберегти його реліквії. З іншого – сіяла розпач та підламувала традиційну релігійну психологію, вела до звикання, примирення з цими аномаліями, черствіння, збайдужіння людських душ, втрати відчуття святості. Цю неодномірність впливу вже констатували дослідники радянської історії. “Для багатьох втрата традиційних форм релігійного поклоніння означала кінець активної віри. Але для помітної – меншою мірою – меншості вірних було якраз навпаки. Всезагальні репресії властей заганяли віруючих у підпілля, що нерідко робило їхню віру більш глибокою й щирою” [34, с. 243], – писав один із провідних західних фахівців із радянської історії Д. Хоскінг.

Врешті, внаслідок проведення владою цієї тривалої кампанії, православну культуру в Україні було не тільки суттєво деформовано, а й загнано вглиб соціальної психології, а церковну організацію – в підпілля.

Список використаних джерел та літератури

1. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – Ч. 1. – 280 с.
2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – Ч. 2. – 216 с.
3. Шуба О. Церковні пам’ятки як джерело національної історії / О. Шуба // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 93–96.
4. Мокрий В. Церква в житті українців / В. Мокрий. – Львів; Краків; Париж : Просвіта, 1993. – 106 с.
5. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 184.
6. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 190.
7. Довідник по населених пунктах Запорізької округи. (До округової мапи видання 1928 року). – Запоріжжя : Комунар, 1928. – 219 с.
8. Качалка В. Вместо религиозного дурмана – очаг культуры и просвещения // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 15. – С. 18.
9. Державний архів Луганської області. Ф. Р – 178. – Оп. 1. – Спр. 27.
10. Дубравська К. “Старі й нові боги” / К. Дубравська // Дзвони. – 1931. – Ч. 9. – С. 596.
11. Клуб вместо церкви // Донецкий профессионалист. – 1924.

– № 15. – С. 19.

12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р–687. – Оп. 4. – Спр. 53.

13. Цыпин В. Русская православная церковь. 1925–1938 / В. Цыпин. – М. : Изд. Сретенского монастыря, 1999. – 430 с.

14. ДАЗО. – Ф. Р – 316. – Оп. 3. – Спр. 231.

15. ДАМО. – Ф. Р – 118. – Оп. 2. – Спр. 8.

16. ДАВО. – Ф. Р – 687. – Оп. 4. – Спр. 41.

17. ДАЗО. – Ф. Р – 235. – Оп. 6. – Спр. 16.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 130.

19. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 129.

20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 172.

21. ДАЗО. – Ф. Р – 316. – Оп. 3. – Спр. 208.

22. ДАЗО. – Ф. – 157. – Оп. 1. – Спр. 18.

23. ДАЗО. – Ф. Р – 316. – Оп. 3. – Спр. 8.

24. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 130.

25. Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм і наші теоретичні завдання / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1932. – № 11–12. – С. 9–19.

26. Шкаровский М. В. Иосифлянство : течение в Русской православной церкви / М. В. Шкаровский. – СПб. : НИЦ “Мемориал”, 1999. – 400 с.

27. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р – 2034. – Оп. 3. – Спр. 3.

28. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2182.

29. ДАЗО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 19.

30. ДАЗО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 17.

31. ДАЗО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 16.

32. Перевала А. Передчасний спочинок / А. Перевала // Безвірник. – 1935. – № 11–12. – С. 50–51.

33. Дудник О. Відриваємо від релігії останніх трудящих одноосібників / О. Дудник // Безвірник. – 1935. – № 11–12. – С. 49–50.

34. Хоскинг Д. История Советского Союза, 1917–1991 / Д. Хоскинг. – М. : Вагриус, 1994. – 510 с.